

פרופ' יהודה פליקס (תרפ"ג-תשמ"ז) -	7
קווים לדמותו	
התיישבות חקלאית קדומה בבקעת עובדה	11
כלכלה משפחתית, קהילתית וממלכתית בתקופת הברזל ב' (תקופת המלוכה)	41
השמירה על הלכות טהרה בתעשייה החקלאית של ארץ-ישראל בתקופת הבית השני והמשנה	59
שיכר תמרים ויין תמרים בעת העתיקה	85
נרות החרס - עדות חזותית לצמחייה הקדומה של הארץ	93
יינות ארץ-ישראל בתקופת המשנה והתלמוד -	135
מתוקים, אך אולי רעילים	
שם הכפר "אגריפינה" על אבן גבול בגולן	157
ותחנת המשואות השלישית	
תהליכי אסימילציה בשמות היהודיים בכתובות ארץ-ישראל בתקופה הרומית-ביזנטית	169
"בשם האל והרוח" - קודש וחול בכתבי צלינים	199
משלהי ימי הביניים	
קטעים מחיבורו של אבן אלצורי -	219
רופא ובוטנאי מאלשאם	
תייר הקודש אל-לקימי	235
חוקק, יאקוק וקבר חבקוק: תמורות בזמן ובמרחב	247
	275
	277
	279
5*	

קטעים מחיבורו של אבן אלצורי -
רופא ובוטנאי מאלשאם

זהר עמר וירון סרי

מבוא

בתקופה האיזכית (1187-1250) הייתה הרפואה בארץ-ישראל ובסוריה (אלשאם) תחום מדע חשוב וענף מקצועי מפותח (עמר תשנ"ט; עמר 2002, 69-80). הודות למדיניותם של השליטים האיזכים הפך אזור אלשאם מוקד משיכה לרופאים בני לאומים שונים, שהגיעו אליו מכל רחבי עולם האסלאם (אבראהים בן מראד 1991, 228-231; קליין-פרנק 1996, 105). המפגש בין רופאים מאסכולות ריפוי שונות הביא להחלפת מידע ביניהם ולהפריה הדדית - עובדה שתרמה רבות לפיתוח מדע הרפואה התיאורטי והמעשי. מעבר לכך, הונהגה מקדמת דנא כאזור אלשאם מורשת רפואית מקומית ייחודית שזכתה להערכה מרובה מפי חכמי התקופה (עמר תשנ"ה, 49-50). כשאר הרופאים החשובים, גם הרופאים המקומיים שכלטו בידיעותיהם ובנסיונם המעשי שימשו בתפקיד זה כבתי החולים, במסגרת השירות הממלכתי, וחלק מהם שירתו במערך רפואת החצר של השליטים האיזכים השונים. למען שליטים אלה הוקדשו חיבורי רפואה רבים, שעסקו בריפוי מחלות שונות ובתרופות המתאימות להן (ג'ארדן 1970; אדה 1995). מחיבורים אלה אפשר ללמוד גם על אופי הרפואה באזור ארץ ישראל, ובעיקר על חומרי המרפא המקומיים הנפוצים בה.

תולדות חייו של אבן אלצורי

אחד הרופאים שיכול לשמש דוגמה אופיינית לתמונה ששרטטנו על ענף הרפואה באזור ארץ-ישראל בתקופה האיזכית הוא רשיד אלדין אבן אלצורי. על רופא זה ופועלו נכתב מעט מאוד בספרות המחקר (ראו, למשל, חמארה 1974, 46; קליין-פרנק 1996, 122-123). את המידע עליו, כמו על רבים מן הרופאים מתקופה זו, אנו שואבים מחיבורו של אבן אבי אציבעה (1203-1270), שכתב חיבור חשוב על תולדות הרופאים ומשמש ספיה נוסף לשגשוגה של הספרות הרפואית בתקופה

אבן אלצורי כחוקר צמחי מרפא

אבן אלצורי נחשב למומחה גדול בדיעת התרופות הנפרדות, שמותיים וסגולותיהם, ואף כתב ספרים אחרים בתחום זה. חיבורו החשוב ביותר היה ספר התרופות הנפרדות, שאת כתיבתו החל בזמן שירותו כרופא אצל אלמלך אלמעט'ס. ספרו היה מבוסס על הכרה מעמיקה ובלתי-אמצעית של צמחי המרפא. לפי אבן אלציעה, קדמו לכתובת הספר סיריים באזורים שונים שבהם נמצאו צמחי מרפא כמו, למשל, הר הלבנון. לסיריים בוטניים אלה התלווה צייר, אשר צייר את צמחי המרפא בדיקנות לפי הנחיותיו של אבן אלצורי. כל צמח צייר בשלושה מצבים פנולוגיים: בזמן נביתו, פריחתו והפצת זרעיו ובעת היותו יבש (אבן אלציעה 1965, 703).

מתיאורו של אבן אלציעה אנו למדים שאבן אלצורי לא היה רק רופא מעשי מומחה, אלא חוקר שהתמחה בחקר צמחי המרפא. אבן אלצורי היה שייך לאסכולת הרופאים והבוטנאים, ממשיכי דרכו של דיוסקורידס הרומי. אסכולה זו הייתה מפותחת מאוד בספרד וכמה מנציגיה המובהקים היגרו למרחב אלשאם ופעלו בו (אבראהים בן מראד 1991, 278-296).

יתכן, כי אחד המלומדים שהשפיעו עליו היה הרופא האנדלוסי אבו אלעבאס אלנבאטי (=העשבוטנאי) ומורו של הרופא המפורסם אבן אלביטאר (עמ' תשנ"ה). אלנבאטי נולד בסביליה בשנת 1165 ולפי דעה אחרת – בשנת 1172. בארץ הולדתו הוא נודע כאיש הלכה שהתמחה בחדות' וכמומחה לצמחי המרפא ולתועלתם. בשנת 1215 קיים אלנבאטי מסע גדול במזרח ובמהלכו הגיע גם לאלשאם בשנת 1216 לערך. הוא תיאר צמחים רבים מארץ-ישראל, ואת אזור ירושלים הזכיר פעמים רבות. עובדה זו מעידה שהוא באזור ירושלים זמן ממושך יחסית. אבו אלעבאס אלנבאטי שב ממסעו לספרד בשנת 1228 (מקרי, ב, 596; לקלק 1971, ב, עמ' 244-248; עמר תשנ"ד; אבראהים בן מראד 1991, 287-296).

אבן אלצורי שירת אפוא בבית החולים בירושלים בתקופה שבה ביקר אבו אלעבאס אלנבאטי. ייתכן מאוד שהמלומד "שיח' אבו אלעבאס אלגיאני", אשר נזכר כאחד ממוריו של אבן אלצורי בירושלים, הוא לא אחר מאשר "אבו אלעבאס אלנבאטי". ראוי לציין, שהכינוי "אלגיאני" פירושו בן העיר גיאן (כיום Jaen), המרוחקת מסביליה כמאתיים ק"מ בלבד. וכן מספר אבן אלציעה על אבן אלצורי:

הוא נלווה אל השיח' אבו אלעבאס אלגיאני, שהיה מומחה גדול בתרופות הנפרדות. הוא היה מומחה במדעים נוספים, היה ירא שמים, ורדף צדקה וחסד. רשיד אלדין אבן אלצורי הפיק תועלת מחברתו ולמד ממנו ככל שהשגתו מגעת (אבן אלציעה 1965, 700)

האויבית (אבן אלציעה 1965). למעשה, אין לנו כמעט פרטים על הכינוי שיהיה של אבן אלצורי ללבד ממה שנכתב בחיבורו של אבן אלציעה, שהכירו באופן אישי. הם היו מירודים, ואבן אלצורי אף הקדיש לאבן אלציעה חיבור שכלל עצות טובות והמלצות רפואיות והלה השיב לו על כך בדברי תודה ושבח באיגרת שפרסם בספרו.

לפי דברי אבן אלציעה, אבו אלמנצור רשיד אלדין אבן אלצורי (1178-1242) היה רופא שמוצאו כעיר צור (הצלבנית). הוא השתלם במקצוע הרפואה אצל הרופאים בעלי שם אחרים, ובהם השיח' מופק אלדין עבד אלעזיז אלסלמי, השיח' אבו אלעבאס אלגיאני והשיח' מופק אלדין עבד אללטיף אלבע'דאדי (אבן אלציעה 1965, 700). מופק אלדין עבד אלעזיז אלסלמי (נפטר בשנת 1208) היה רופא מוסלמי ששירת בבית החולים הגדול בדמשק שהקים נור אלדין (אבן אלציעה 1965, 671). על חיבורו ראו סלמי (2004). אלבע'דאדי (1162-1231) היה רופא מפורסם, שכתב חיבורים רבים (למשל: בגדאדי 1965). הוא פעל בירושלים שנים אחדות ושם נפגש עם צלאח אלדין בשנת 1191. לאחר שהות של כמה שנים במצרים שב לירושלים בשנת 1202 לערך ולימד בה מרדעים שונים. אחד מחיבוריו אף נכתב בירושלים בשנת 1207 (אבן אלציעה 1965, 683-694; עמ' 2002, 132). נראה, שאבן אלצורי למד רפואה אצל אלבע'דאדי בירושלים. לפי אבן אלציעה, גר אבן אלצורי בירושלים שנתיים, שם שימש רופא בבית החולים (אבן אלציעה 1965, 700). הווננה היא כנראה ל'בימארטאן אלצלאח', בית החולים שכונן צלאח אלדין לאחר כיבושה מידי הצלבנים (עמר 2002, 74-76; ריצ'רדס 1994).

בשל פרסומו של אבן אלצורי כרופא מומחה, הוא נקרא לשרת כרופאם האישי של לפחות שלושה שליטים איובים: אלעארל, בנו אלמעט'ס וכדו אלנאצר דאוד. בתחילה לקחו השליט האיובי אלעארל מירושלים למצרים בשנת 1216 (אבן אלציעה 1965, 700). אם מדויקים דברי אבן אלציעה שאבן אלצורי שהה בירושלים שנתיים, היה לפי זה יוצא שאבן אלצורי שהה בירושלים בשנים 1214-1216 לערך. לאחר מותו של אלעארל (1218) שירת אבן אלצורי את השליט אלמלך אלמעט'ס (שלט בדמשק בשנים 1218-1227) ואחר כך את השליט אלנאצר דאוד, שמינה אותו למשרת הרופא הבכיר (ריאסט אלטב) (אדה 1995, 97). אבן אלצורי שירת אצל אלנאצר דאוד פרק זמן קצר יחסית. כאשר נאלץ שליט זה לעבור לכרפ (יוני 1229), נשאר אבן אלצורי בדמשק (אבן אלציעה 1965, 700).

אבן אלצורי הזכיר בחיבורו מאמר שהקדיש ל'אלאשרפי' (אנצארי, עמ' 890-890) ואין כמעט ספק שהווננה היא לאלמלך אלאשרף, אחיו של אלמעט'ס, ששלט אחריו בדמשק בשנים 1229-1238. מכאן אפשר לשער שהיה בשירותו של שליט זה בעת שבתו בדמשק. אבן אלצורי כונן בדמשק מועצת חכמים בנושא הרפואה ובה גם נפטר בשנת 1242 (אבן אלציעה 1965, 700).

פעמים רבים בספרו ואף הוסיף עוד מידע חשוב על אודותיו. להלן נביא קטע מאלף מדברי אלנצארי, בעניין "סין אלמחיתום":

אמר: ולא הארכתי לספר את תועלותיו אלא כדי שיחפשוהו בני האדם ויתאמצו לחפשו. והיו מטעינים את שירות המשא [של] הסולטאן אלמלך אלעאדל סוף אלדין אבו בכר אבן איוב, ירחמיהו האל, בתריאק המהולל של קהיר בשנת 610² [והביא] לו מן הטין הזה מן ה"אוצר", ממה שהביא אליו הסלטאן "אלדרוב". והוא אותו הטין אשר נמצא כעת בידי. נותר בידי השיח' לאחר הכנת הנוסחה עוד שאריות. וכאשר הרכיב אלמלך אלמעט'ם עיסא,³ בנו של אלמלך אלעאדל הנזכר, ירחמיהו האל, את נוסחת התייאק, שם את הטין אשר נשאר אצלו מימי אביו בנוסחה זו. ראיתי זאת במוני עיני וראיתי אצל המלומד⁴ רשיד אלדילה אבן אלפארס ברמשק בשנת 646⁵ "קרץ" [=חתיכה] מן הטין הזה. ומן הטין שמצוי בידי בני האדם כיום אין לו במשותף עם הטין הזה, כי אם שמו בלבד. ואני הרכיבתי בניסיעות ביכלאד אלום⁶ [=צ"ל אלום]⁷ וזולתן והרכיבתי לתור אחר תרופות ולשאל על אודותיהן; וכאשר הייתי באלכסנדריה, תמיד חליתי באותה מחלה ונפשתי עם הרבה אנשים יודעים ומכירים את הים ואת סביבתו, כגון "רוסא", "כחארה" ואחרים, ושאלתי אותם על אודות האי הזה אשר המרחק בינו ובין אלכסנדריה 700 מיל ופירטתי בפניהם את סיפור המקדש הידוע בשם "ארטאמס" וה"תל" דברים אחרים שזכרו קודם, וסיפרו שהאי הזה הוא מאי רודוס וכי המקדש הזה קיים עד ימינו אלה וידוע כמקדש ארטאמס. ואמר, כי שם האי ידוע כיום בשם אי "לינדס" ר"למיין, הוא אלמינא⁸ שלפני אלכאתרה. ואמר, כי האי רודוס הוא שנים-עשר איים והוא שנוכר הוא אחד מהם. וסיפר, כי צורת ה"תל" המוכת בספרו של גלינוס מצויה אצלם ואלמע'רה ולא ידעו שום דבר אחר. וסיפור הטין נעלם מהם מפני שהיה ברורות הקודמים... (אלנצארי, עמ' 2114-2115)

מאותם קטעים שנשתמרו מחיבורו של אבן אלצור ושחלקם עובדו על ידי אלנצארי, עולה שחיבורו זה נכתב כפי הנראה במחצנת הזהה לשאר מילוני התרופות בימי, והיינו: רשימת חומרי המרפא שסודרו בסידור אלפביתי. בערכים השונים נזכרים שמונתיהם של חומרי המרפא, בשפות ובדיאלקטים שונים ובהם ערבית, פרסית, ברברית, קופטית, יוונית, לטינית ועברית (!) (עמר וסרי תשס"ה, 182-185). כרופאים מוסלמים רבים, גם לאבן אלצור שימש דיוסקורידס מודל לחיקוי מבחינת התיאור המדויק של הצמחים. מנגד, לא היסס אבן אלצור לחלוק על דבריהם של רופאים

1. אלעאזל, אחיו של צלאח אליין, שלט במצרים ובדרום-סוריה בשנים 1196-1218.
 2. 610 להג'רה, היא שנת 1213.
 3. שלט ברמשק בשנים 1218-1227.
 4. במקור: חכים, כינוי גם לרופא.
 5. 646 להג'רה, היא שנת 1248.
 6. עיי הבינונים או כינוי לאסיה הקטנה.
 7. טין מהאי למנוס מזכיר הרמב"ם 1940, מס' 172.

בספרו ופעל בדמשק עד יום מותו, כרופא כשירות חלק מן השליטים האיובים (אבן אבי אצבעה 1965, 630).

מכל מקום, מחקרי השרה של אבן אלצור כשהוא מלווה כצייר הם תופעה יוצאת דופן, שבמידה רבה הקדימה את זמנה. איורי צמחים המעטרים חיבורי רפואה בימינו לא היו בגדר חידוש, אך העובדה שהללו נעשו ביוזמת הכותב שהקפיד כי יציירו בדיוק המרבי על פי הפטולוגיה שלהם — היינו: כהתאם למופע שלהם בכל שלבי התפתחותם של הצמחים — לא הייתה מוכרת קודם לכן. איורי צמחים במתכונת משובללת זו מופיעים באירופה רק במהלך המאות הט"ז-ט"ח בקרב אנודות העשבוניים (Herbales). ראו, למשל, ארבר 1938; בלוט 1951; אנדרסון (1977).

אלנצארי וחיבורו של אבן אלצור

לצענו, ספרו של אבן אלצור על האוירים שבו אבדו. כך גם אירע לחיבורי רפואה רבים אחרים הידועים לנו רק בזכות קטעים שצוטטו אצל סופרים מאוחרים יותר. כוזה היה גורלו של ספר המסע של אבו אלעבאס אלנבאחי, שקטעים ממנו הוכאו רק בספרו של חלמיו אבן אלכייטאר (עמר תשנ"ד). גם קטעים מחיבורו של אבן אלצור נשתמרו בחיבורו של עלי אבן עבד אלעט'ים אלנצארי על "תריאק אלפארוק". שכתובתו. הושלמה בשנת 1268. בחיבור זה, הנמצא עדיין בכתב-יד (כית-צידה), מרילנר, הספרייה הלאומית לרפואה, מס' 48-125. פרטים על כתב-יד זה מובאים בקטלוג של גרנברג 1996, מס' 16, עמ' 20-22, מובאים מקורות רבים מתקופות שונות, וכדברי אלנצארי:

ומהם ספרו של אבן אלצור, שהוא מן המאוחרים שבין אנשי זמנו והוא ספר בעל תועלות מרובות בידיעת הצמחים והתרופות, שהתמחה בו זה ה"מעג'ין" והוכתבו יפה ונכבדה והיקפו (של הספר) עשרים קונטרסים לערך (אנצארי, עמ' 2303).

אלנצארי עצמו היה רופא חשוב שפעל בזמנו של אבן אלצור ואפשר שאף הכירו באופן אישי. מכל מקום, אף הוא היה מקורב לחוגי השלטון האיובי, ומדבריו למדים על מעורבותם האישית של השליטים האיובים בהשגת סממני מרפא, בעיקר בתחום הכנת התריאק. מלאכת הכנת התריאק הייתה ענף רפואי שהתמחה בייצור מיני תרכיב (נסיוב) נגד הרעלות והופק בתקופה הקדומה מימי צמחים ומחצבים שונים. מארס נחשים ועקבים ומרעלים אחרים (עמר תשנ"ז-תשנ"ח; הרמב"ם תש"ב). אבן אלצור היה מומחה להכנת תריאק ועליו נאמר: "הוא זה שכתב את מרכיבי התריאק הגדול (אלכביר) וקיבצם כראוי להם וגילה את תועלתיהם העצומות. הרבה ממנו [=התריאק] הוא תרכיב כבר בימי של אלמלך אלמעט'ם" (אבן אבי אצבעה 1965, 700). בשל ידיעותיו וסמכותו של אבן אלצור בתחום התריאק הזכירו אלנצארי

במילונאות הערבית הקלסית והמודרנית, תוך כדי ניתוח תיאורי הצמחים וביטוי גדולם. פעמים אחדות מדובר רק בהצעות זיהוי, שכן חלק מהתיאורים אינם כוללים די נתונים שיאפשרו הצעת זיהוי ברורה וחד-משמעית.

(א) בעניין זרע אלשלג'ם אלברי (לפת הבר)⁸

אבן אלצורי: הרבה טועים לגבי הצמח הזה ומשתמשים ב"ג'זר אלברי" (גוזר הבר) וב"פג'ל אלברי" (צנון הבר) וה"ח'רדל אלברי" (חרדל הבר) כאילו שזה הוא – וזו טעות. וכבר הזכיר דיוסקורידס את תיאורו הנכון ואין עוד צורך לכאורו, מלבד להזכיר את מה שהובא בשמו (אבן אלכטאר, 3, עמ' 67-68). וראיתיו עם השיח' שלי [=מורי] ולקחנו אותו מהר "אלרבה" בדמשק "אלמחרוסה"⁹ (אנצאר, 1970, 370).

(ב) ערך: "שלכה"¹⁰

אבן אלצורי אמר: וטען אבן ואפד¹¹ כי ה"שלכה" הוא ה"ג'נטיאן"¹² אשר הזכיר דיוסקורידס וטעה אלע'אפקי¹³ לגבי זה. אמר [אבן צורי]: אמרת, ומה שראוי להשתמש בו הוא שורשי המין הראשון והם דומים בטעמם ל"אירסא"¹⁴, צהובים, המוכאים מערי דוקוניא והסמוך לה. והמין השני מרובה בהר' לבנון, במיוחד ב"ג'יבל אלדיר" הסמוך ל"בו'אדס" מצד מערב, והוא המין הגרוע. וראיתי את המין המשובח בהרי "בוליה" (אנצאר, 1970, 381).

⁸ הכותב מציין כאן את "לפת הבר", ומתייאר זה קשה להגדיר באופן מוחלט את הצמח שהוא מזכיר. הלפת (*Brassica campestris (=rapa)*) הוא גידול חקלאי שכמו רבים ממשפחת המצליבים ביית מצמחי בר עוד בתקופות קדומות (הזרי והופך 1994, 132).

⁹ "השמורה", כינור חיבה לעיר.

¹⁰ צ"ל: בשלכה.

¹¹ אבן ואפד (1074-1077), רופא אנדלוסי, שכתב חיבורו על "התרופות הנפרדות".

¹² ג'נטיאן (*Gentiana lutea*), צמח רפואה רבי-שנתי ממשפחת הערבניים, הגדל בהרי מרכז אירופה ודרומה. לצמח נבעל עבה לחולל, עלים נגדיים ופרחים צהובים כעלי חמישה על עטיף. ראו אבן ביטאר 1874, 1, עמ' 96, 170.

¹³ החומרים הפעילים נמצאים בשורשי האביקה המופקת מהם משמשת לתחבשות היעילות כנגד נשיכות כלבים נחשים (טל השמ"א, 112).

¹⁴ אלע'אפקי היה רופא אנדלוסי שמת בשנת 1165 לערך, ורק חלק מחיבורו על התרופות הנפרדות השתמר בספרו של אבן אלפג'י אלעברי (*Baithbarius*). על הגעטאן ראו מאיירוף וסוהתי 1932-1940, 1, עמ' 413-414, מס' 204.

¹⁴ אירוס (*Iris*).

ימי-ביניים ידועי שם כמו אבן ואפד (1077-1074) ואלע'אפקי (מת סמוך לשנת 1165) ואף לדחותם.

אבן אלצורי תיאר את הצמחים מבחינה מורפולוגית – גובה הצמח, צורת השורש והעלה – ובמיוחד התמקד בתיאוריהם של הפרח וצבעו, של הפרי ושל הורע. לעיתים הוא עסק בריח הצמח או בטעמו. חלק נכבד הקדיש לתיאור בית הגידול של הצמח. אבן אלצורי ייחס חשיבות רבה למסירת נתונים אלה. מחיבורו עולה, שטעויות רבות נפלו בתחום זיהוי הצמחים ולא פעם דמיון בין מיני צמחים מסוימים חולל כולל וגרם להחלפה ביניהם. חלק ניכר מן הטעויות נבע מכך שהידע הבוטני היה תיאורטי. לעומת זאת, אבן אלצורי הבחין בהבדלים בין מיני צמחים זונים, משום שחקר אותם באופן אישי במהלך מסעותיו. לשם כך הסתייע גם בידיעותיהם של האנשים המקומיים ולא רק של אלו המלומדים. כך, למשל, הוא מזכיר גם את הפלאחים (אנצאר, 1895) ואת "איכרי אלשאם" (אנצאר, 1900, 390).

מן הקטעים המועטים שהשתמרו בידינו (יובאו בהמשך) עולה, שאבן צורי ערך מסעות בעקבות מחקריו הבוטניים בארצות שונות: בדבריו נזכרים מקומות רבים בעיראק וכן אנטיוכיה, דמשק, בעלבכ, באניאס, ירושלים ושכם. דומה, שבמיוחד הוא התמחה באזור צור עיר מולדתו. כמו כן הוא מזכיר את ערי חוף אלשאם טריפולי וצידון וכן את הר הלבנון. דבר זה עולה בקנה אחד עם דברי אבן אבי אציבעה שלפניהם, אבן אלצורי חקר ותיעד את הצמחים באזורים שבהם היו מרוכזים צמחי מרפא, דוגמת הר הלבנון. ואכן, מקורות רבים בני התקופה ומאחרים יותר מאפיינים אזור זה כמקור חשוב ביותר להשגת צמחי מרפא (דמשקי 1923, 119-200; עמר תשנ"ה, 52, הערה 15; לב 2000).

כשורנו של אבן אלצורי ומסעותיו בארצות רבות, שבהם התודע לצמחיה מגוונת וכן לחוקרים ולמלקטי צמחים, הם שהקנו לו את רוחב ידיעותיו. את הניסיון שרכש ביקש אבן אלצורי להנחיל לאחרים. אבן אבי אציבעה מצביע על ייחודו של אבן אלצורי, שתיאר צמחים אשר נחגלו על ידו ולא נזכרו אצל הקדמונים. כמו כן במסגרת מועצת החכמים שהקים בדמשק בנושא הרפואה העלה אבן אלצורי על הכתב מרשמים חדשים של תרופות שבהן כימים אשר בהם שירת את השליט האויב אלמלך אלמעט'ם עיטא (בשנים 1218-1227). תרומתו של אבן אלצורי הייתה אפוא בהפצת הידע על סממני מרפא מיוחדים וכמורשמים חדשים שלא היו ידועים קודם לכן לעוסקים ברפואה.

קטעים מספר התרופות הנפרדות

להלן נביא כמה קטעים מכתב-יד של חיבורו של אלנצאר, שהם לפי שעה תיאורי הצמחים היחידים הידועים לנו מחיבורו של אבן אלצורי. אחת הבעיות שעמן התמודדו היא זיהוי הצמחים והאיל והדבר לא היה תמיד נהיר לנו. במחקרנו הסתייענו רבות

ג) ערך: "גזר"

אבן אלצורי: דיוקאן¹⁵ ויש הקוראים לו "דוקס"¹⁶ והוא נקרא ד'קס בד'אל ובקופטית הוא נקרא [ב]ס[ב]א[נס] ובפרסית [למ]סכ ובכרבית "אטרילאן"¹⁷ ומשמעו רגל של עוף ובערבית אן [ס] והוא שלוש מינים: ממנו [מין] קטן הקרוי בסני¹⁷ סחמאלה ונקרא פטריקוס והמין הראשון הזה הוא תרופה לצרעת [כרין] הידועה [לטיפול] בה. ולאופן השימוש בו ייחדנו מאמר לכבוד "אלאשרפ"¹⁸. ומיני הגזר רבים מהם הזכרנו את הדיוקא שגנעה בו שימוש כאן על-פי עדותם של שני השיחים אשר קראוהו דיוקא.

אשר ל"גזר אלכרי" עליו דומים לעלי ה"שאהתרג"¹⁹ אלא שהוא עבה ממנו וטעמו חריף, נוטה למרירות ויש לו גבעול ישר ויפה בגובה שתי אמות ועליו כותרת²⁰ הדומה לכותרת ה"שבת"²¹ ובו פרחים לבנים, ובמרכז הפוח מצוי דבר-מה קטן הדומה ל"פטרי"²² צבעו ארגמני ולו שורש בעובי אצבע וגובהו כ"שברי"²³ בעל ניחוח נעים ואוכלים אותו כשהוא מבושל. וממנו מין שעלה דומה לעלה ה"גזיר" ופריו עגול כגלגל ואיכרי אלשאם קוראים לו "אלדרהמיה"²⁴... (אנצאר, 890-90).

ד) ערך: "היופא פצטידא"²⁵

אבן אלצורי: היופא פצטידאס — תרופה זו היא שני סוגים, ושניהם נקראים

15 שם הסוג נזר (Daucus).
 16 בשם "דוקן" מכנה הרמב"ם את גזר הבר. דיון על זיהויו ראו הרמב"ם 1940, מס' 94; עמר וסרי תשס"ד, תמימי, עמ' 131-132; אבן אלביטאר, 1, עמ' 161-162; שם, 2, עמ' 120.
 17 מילה לא ברורה. אולי שם מקום או הכוונה ללשון הלטינית.
 18 אלאשרפי, הוא אלמלכ אלאשרי. אחיו של אלמעט'ם, ששלט אחריו בדמשק בשנים 1229-1238 או לזוויר בשורותיו של אלאשראף.
 19 צמח העשין (Fumaria). ראו עיסא 1930, עמ' 85.
 20 במקור הערבי: כחך (אכליל).
 21 שבת ריתני (Anethum graveolens).
 22 "פטרי" — בדרך כלל כינוי לפטרייה. כאן הכוונה לפרחים מגוונים הנמצאים במרכז התפרחת המשמשים "דגל" המושך אליו מאביקים.
 23 מידת "שבר" היא מידת אורך של כעשרים ס"מ, כמרחק שבין קצה הרת לקצה הבוהן כשון מוחזות.
 24 פירוש הכינוי מטבע דרחה קטנה. היינו: מטבע כסף קטן. הצמח מוזהה עם דרכמונית מצרית (Tordylium aegyptiacum), שפירוחה פחוסים כעין מטבעות הידרחה" (נגזר משם המטבע היווני Drachma). ייתכן שמקור השם הוא פורסי. במקרא הוא נזכר כמטבע זהב (עזרא ב, ט; נחמיה ו, ע-עא).
 25 הרמב"ם, מס' 117: היופאקטידאס ואומרים גם הפסקידאס, ושם זה מצייין את המצית אלטיאהית. צמח זה נזכר אצל דיוסקורידוס 127 (גזנטר 1959, 66) כצמח הגדל על שורשי הלוטס (Cistus). הכוונה היא בנראה לרמונית הלוטס (Cytinus hypocistis), שממנה נגזר השם הערבי. השו"ת אבן אלביטאר, 4, עמ' 201; ראו עיסא 1930, עמ' 67.

"אדין". וההבדל בין ה"קסוס" וה"אדין" הוא, שעלי ה"קסוס" נוטים לעיגול כבהונות ופרחיו אדומים ודומים ל"נסרין אלכרי"²⁶ ובתוך עליו ישנו "זלכ"²⁷ אדומים ועלים אדומים בצבע אדום עז כמו ה"ג'לאנאר"²⁸ ואי-אפשר להבדיל בינו ובין ה"אדין", אלא רק מי שבקי מאוד במקצוע זה. והמין השני — עליו נוטים להיות מוארכים והוא עדין יותר ופרחיו לבנים ואין בתוך עליו "זלכ" אדומים ושניהם [=שני המינים] מצויים בחופי אלשאם, במיוחד בסביבות הר טריפולי (ג'בל טראבלס) וטריפולי, וטריפולי של סוריה. ומי שטען שהוא צומח סמוך לשורשי ה"קסוס" — טעה, שכן דיוסקורידוס כבר תאר אותו היכן שהזכירו ולפיכך אין כל צורך להשיב על כך מעבר למה שאמר דיוסקורידוס (אבן ביטאר 1874, 4, עמ' 105). והפלאחים קוראים לשני המינים "אללובדיה"²⁹ והתמצית הזו אינה מופקת אלא מן הסוג הראשון ולא ראיתי מי שעשה בה שימוש ולא מי שהכירה וכבר הסברתי עליה באריכות ועל מקומות גידולה. ומטתי היא להזכיר את [הצמח] הדומה לו או את שנהגו להשתמש במקומו מפאת הדמיון והכלבול והטעות. אף על פי שאין לנו צורך בכך, אלא מתוך חשש שמא תפול טעות ייחשוב אדם שאין אנו מכירים אותו (אנצאר, 394-395).

ה) ערך: היופאריקון (פרע)

אבן אלצורי: כבר נחבר מדברי גלינוס, כי ה"היופאריקון"³⁰ הוא ארבעה מינים. המשובח שבהם הוא המין הראשון שפרחו לבן, ומעטים מכירים אותו. והוא מרובה בסביבות באניאס וח'זכת אלצוץ³¹ באלשאם (אנצאר, עמ' 397).

26 ירד הכלב (Rosa canina).
 27 "זלכ" — כפי הנראה הכוונה לאבקים.
 28 פרח הרימון.
 29 בשם "לובד" נקראים כימינו בערבית שמוחהם של הלוטס השעיר והמרווני (דינספור דלמן 1911, 16, מס' 200). נראה אפוא, שהצמח רימונית הלוטס, התטפל לשורשי הלוטס, קיבל מהם את שמו העממי.
 30 פרע (Hypericum). כיום מוכרים בארץ תשעה מינים של פרע. על תיאור זה ראו אבן אלביטאר 1874, 4, עמ' 200-201.
 31 ח'זכת אלצוץ [=חורכת הגנבים] — שם מקום בדרום-הנגלן. הוא נזכר בשנת 1217, אגב מלישת הפרנקים, שדרכו הם עברו בציר מעלה כורסי-פיק-חספי-נונה. ראו אבן איחי 1966, 321; בטב אבן גזיר 1907, 383; דוזה 1927, 385; המפריז 1977, 156. פיאור (תשל"א 130), מזהה את המקום עם מבצר "חביס" שליד הירדן. אולם ישבו זה נזכר ברשימת היישובים של מערב-הנגלן במאה ה"ז: W.D. Hutteroth and K. Abdulfattah, Historical Geography of Palestine, Transjordan and Southern Syria in the Late 16th Century, Erlangen 1977, p. 197. תרופתו לד"ר חיים בן דוד, על שהסב את תשומת לבנו לחלק מהפנית אלה.

ו) ערך: שחלים

אבן אלצורי: אמרת, ה"חרף אלכטאני" הוא ה"רשאר",³² והוא כמו ה"כאבלי" כמראוהו ובטעמו. ו"כאבל" כעברית היא עיראק, ר"כאבלון" — "אלפסטאט". וראיתו בעיראק הרבה כאדמת "אלחאלה"³³ ובחבלי ארץ טיפריה³⁴ ודקוקא³⁵ ואלבראזג,³⁶ — ועל אף היותו בצורת ה"כסתאני" וראיתו גם בערי הספר [=החוף] של אלשאם וראיתי את "חרף אלסוח"³⁷ שהוזכר דיוסקורידס, כגנות בעלבכ, בעל ענפים וסעיפים, וסמוך לה [לבעלבכ]. והוא עץ שגובחו "שברי" ועליו עלים הנוטים להיות רחבים ועגולים, ורחבם כבהונות, בעלי ענפים וסעיפים. מלאי תרמילים עגולים בצורת העדשים וכל תרמיל ותרמיל שלו זרע כזה של ה"עצרב" — עגול הנוטה לצהוב, מתפצל, הדומה בצבעו ובגודלו לזרע ה"מנתור",³⁸ אנצאר, עמ' 108-110 (ב).

ז) בעניין צמח ה"חמאמא",³⁹ הוזכר אצל חנין אבן אסחאק (כשם אלחמימי) מציין שלחמאמא שלושה סוגים — אחד משובח ושניים פחות טובים.

אמר אלצורי: מה שאמר [על הסוג] ה"מוכחר" הכוונה למה שמוכא מערי ארמניה, הוא המוכא אלינו היום מערי אנטיוכיה והוא המשובח שבו. ואנטיוכיה מצויה בקצה ארץ הארמנים. וראיתי ממנו מעט [שהאבן?] מצויה בחופי ים טריפולי של סוריה והוא גם המשובח שבה. וראיתי ממנו בכל צהוד⁴⁰ שבמחוזות אנטיוכיה. ודברי דיוסקורידס⁴¹ אשר מראה⁴² בערי פרס והוא הגרוע.

32 שחלים תרבותיים (Lepidium sativum), השוו אבן כיטאר 1874, 2. עמ' 17.
 33 שם מקום באזור דירא בני קין.
 34 שם מקום בקרבת חואב (אזור בערה).
 35 עיר בין בגדאד לארכל.
 36 צ"ל: בואזיג. — עיר בקרבת תכרת שבעיראק.
 37 בחרגום מילולי: "שחלים של הגנות". צמח זה נזכר גם במקורות אחרים. ראו עמר תשנ"ה, 75.
 38 לרעת עיטא 1930, עמ' 107, מדובר במין L. campestris, אולם הוא אינו גול בארץ. ייתכן שהוא המין שחלים קרציני (L. spinosum), הגדל בקרקעות הלחות של צפון הארץ.
 39 מנתור — צמח מהסוג מנתור (Mathiola).
 40 אינו בטוחים בדיוח הצמח, אבן אלכטאר, תפסיר, עמ' 115: "אאמוין הוא אלחמאמא". השוו אבן כיטאר 1874, 2. עמ' 30. צמח זה נזכר אצל גונטר 1959, J. 14, לפי גונטר (16), מדובר בצמח Amomum subulatum או Cissus vitigena. בפלורה של לבנון מופיע הצמח אמפולפסיס מזרחי (Cissus Orientalis = Cissus orientalis) צמח מטפס ממשפחת הגפניים. ראו מוטריי 1970, עמ' 559. לפי עיטא 1930, עמ' 13, הוא Racemosum Amomum. ה"חמאמא" נזכר בספרות ימי הביניים כצמח שמייני מצויים כלבנון, בסוריה ובארמניה (ראו, למשל, דמשקי 1923, 119-200; לכ תשס"ב, 146).
 41 מקום בסביבות עיר החוף הסורית לאסקיה.
 42 שמוכרו בקטע הקודם.
 שם מקום דרומית-מערבית לבגדאד, על הפרת.

ח) בעניין טין אלמח'תום (החמר החתום)⁴³

אבן אלצורי: אמר אחר שהביא את דברי גלינוס, שהוא המועיל ביותר והנכבד ביותר שבתרופות נגד הרעלים; שכן הוא לבדו, פעולתו כפעולת התריאק. ומשקים ממנו כעת קלקול האוויר, ואז הוא מרחיק את היזקו מן הגוף ומעיל מפני המגיפות, כששותים אותו ומורחים בו את המקומות שנפגעו ונאכלו — וזה מבריא אותם. ויש אומרים, שסיבת היות הימה ירוקה והשתמרות הטין אינו אלא מפני שנפל למלך אלג'זירה⁴⁴ סוס שנחשב אחד הנכבדים שבסוסי והמעולים שבהם, והיו מורידים אליו מספוא ומים. משעבר זמן מה גרפא השבר של הסוס בשל המגע [של הסוס] עם הטין, והוא קם והלך. והחשיכוהו ושמרו את הטין (אנצאר, 114-115 א).

ט) בעניין ה"חמאמיטוס"⁴⁵

אבן אלצורי: זה שנוכר תחילה מצוי ביער כאניאנס] וכחורבת אלצורין שבמחוזות דמשק ואילו הכוונה, ושני [המינים] האחרים מצויים בירושלים, כשכס, כצידון ובלבנון ואנשי המעריב קוראים על שמם מין רביעי... אנצאר, 117 א).

י) בעניין צמח הכמאדריוס⁴⁶

אבן אלצורי: ראיתי מן הצמח הזה כזה שפרחיו לבנים ושני המינים ריחניים, והוא מרובה כהרי ירושלים (בית אלמקדס) ושכם ובהרי צידון (אנצאר, 118 א-ב).

43 ורעי המין Amomum subulatum משמשים בעיראק תחליף לרעי הי"ל" (Elettaria)
 44 Caudamomum, ראו לכ תשס"ב, 146.
 45 עיר הנמצאת דרומית לבגדאד, סמוך לפרת.
 46 מין קרקע חסימת. ראו הרמב"ם 1940, מוס' 172. תיאור מפורט על חומר זה ראו אבן כיטאר 1874, 3. עמ' 106-107.
 47 המדובר בין נהר הפרת לנהר החדיק, צפנית לבגדאד.
 48 צמח ותקרא ח'רשפה מצוי (Ajuga chamaeptylis). ראו עיטא 1930, עמ' 7. השוו אבן כיטאר 1874, 4. עמ' 80; עמר וסרי תשס"ד, תמי"ב, עמ' 134. שמו הערבי נגזר משמו היווני הלטיני. למין זה כמה תרמין וכיום מצויים בארץ עוד שני מינים מסוג ח'רשפה.
 49 הוא צמח הגערה המצויה (Teucrium capitatum), ראו הרמב"ם 1940, מוס' 189; אבן כיטאר 1874, 4. עמ' 80-81; עיטא 1930, עמ' 179.

לצייור. הלה בחן את צבעם, את גודל עליהם, את נצריהם ואת שורשיהם וצייורם לפי נתונים אלה, תוך שהוא משתדל להתייחס במדויק. גם ציור הצמחים נעשה באופן מדויק, שכן הוא נהג להראות לצייר את הצמחים בעונת נביתתם ורעונותם והיה מציירם. לאחר מכן היה מראה לו אותם גם בזמן שהגיעו לשיא פריחתם, וכשהגיעו וזעיהם — ציירם. לאחר מכן נהג להראות לו אותם גם בעת כמישתם ויובשם — ואף אז היה מציירם. כך שלהתופה [=לצמח] אחת שרואה מי שמעיין בספר כשהוא באזור מסוים ואפשר שראה אותה בקרקע — זיהויה יהיה מושלם והכרתו אותה.

היה ברורה [=ודאית].
[ספר נוסף הוא] המענה לספרו של אלע'אוי "אלתאג" על התרופות הנפרדות.
הערות שלו ודברים יוצאי דופן והמלצות רפואיות שכתב אלי [=אבן אבי אציבעה] (אבן אבי אציבעה 1965, 669-703).

ביבליוגרפיה

אבן אבי אציבעה 1965 :
 אבן אבי אציבעה 1965, עיין אלנבאא פי טכקאת אלטכאא, בירות.
 אבן את'יר 1966 :
 עלי בן מחמד אבן אלאת'יר, יב, בירות 1966, 321.
 אבן ביטאר, 1874 :
 אבן אלכאטאר, אלג'אמע למפרדאת אלז'ינאה ואלאצ'דייה, קהיר.
 אבן ביטאר תפסיר, 1989 :
 אבראהים בן מרא, 1989, תפסיר כתאב דיוסקורידוס, בירות.
 בן מראד 1991 :
 בן מראד אבראהים 1991, אבראהים. בחות' פי תאריח' אלטב ואלצ'ידלה ענד אלערב, בירות.
 אדה, 1995 :
 "Annales Islamologiques, 29, pp. 91-109."
 Edde, M.A., 1995, "Les Medecins dans la Societe Syrienne du VIIe/XIIIe siecle",
 Anderson, F.J., 1997, *An Illustrated History of the Herbs*, New York.

1977 :
 אנצאר :
 אלנצאר, עלי אבן עבד אלעטיים, דיכר אלתיראק אלפארק, National Library of Medicine,
 Bethesda, Maryland, no. 48-125.
 ארבר 1938 :
 Arber, A., 1938, *Herbals — Their Origin and Evolution*, Cambridge.

בגדאדי 1965 :
 אלכעדיאדי עבד אללטיף, 1965, כתאב אלפאדה ואלעתכאא, לונדון.

נספח: ביוגרפיה של אבן אלצור מתוך אבן אבי אציבעה

רשיד אלדין אבן אלצור, הוא אבן אלמצור בן אבן אלפצ'ל בן עלי אלצור, היה בקי בכל ענפי מלאכת הרפואה, במעלותיה הנגלות ובמעלותיה הנסתרות. לא היה שני לו בהכרת התרופות הנפרדות, במהותן, בשמותיהן, בתכונותיהן השונות ובחקירת סגולותיהן והשפעותיהן. נולד בשנת 573 [=1177 לסה"ל] בעיר צור וגדל בה. לאחר מכן עזב אותה ולמד רפואה אצל השיח' מופק אלדין עבד אלעזיז. נוסף על כך למד תורה מפי השיח' מופק אלדין עבד אללטיף בן יוסף אלכעדיאדי. הצטיין ברפואה וגר בירושלים (אלקדס) במשך שנתיים. הוא ריפא בכית החולים (בימארסאתן) שהיה בה [ירושלים].

הוא נלווה אל השיח' אבן אלעבאס אלג'יאני שהיה מומחה גדול בתרופות הנפרדות. כמו כן נחשב מומחה במדעים נוספים והיה ירא שמים, רודף צדקה וחסד. רשיד אלדין אבן אלצור הפיק תועלת מחברתו ולמד ממנו ככל שהגיעה השגתו. אף הוא היה בקי בהרבה מן הסגולות שבתרופות הנפרדות, עד שעלה על רבים מן ה"גדולים" בתחום והוסיף על כל מי שניסה בהן. כל זאת נוסף על ה"מוראה" [=מכלול התכונות הגבריות החיוביות], ה"עצביה" [קנאות ופטריוטיות] שאין כמוה, הידיעות שנוכרו ואומץ הלב המפורסם.

הוא שירת כרופאו של המלך אלעזאל אבו בכר בן איוב כבר בשנת 612, כאשר היה אלמלך אלעזאל כדרכו למצרים, ולקחו אותו עמו מירושלים והמשיך לשרתו עד שנפטר אלמלך אלעזאל ע"ה [בשנת 1218]. לאחר מכן שירת את בנו אלמלך אלמעט'ס עיסא בן אבו בכר, וכימיו זכה למעמד רם. יחד עם אלמלך אלמעט'ס הנוכר היה עד לכמה קרבות עם הצלבנים, כאשר הללו תקפו את עיר הנמל דימאט. הוא המשיך לשרתו עד שנפטר ע"ה. כשמלך אחריו בנו, אלמלך אלנאצר דאוד בן אלמלך אלמעט'ס, הוא קבע את משמורתו והוקיר את הישגיו כרופא עד שהסמיכו לראש הרופאים. אבן אלצור המשיך לשרתו עד שהלך אלמלך אלנאצר לכרך. אבן אלצור התגורר בדמשק כשלידו צוות מלומדים (מג'לס) שהתנסו לעתים תכופות כדי לזון בנושאי רפואה. הוא זה שכתב את מרכיבי התריאק הגדול (אלכביר) וקיבצם כראוי להם וגילה את תועלתיהם העצומות. כמות רבה ממנו [=התריאק] הוא הרכיב כבר כימיו של אלמלך אלמעט'ס. רשיד אלדין אבן צור ע"ה נפטר כיום הראשון לחודש רג'ב בשנת 639 בדמשק. רשיד אלדין הקדיש לי [=אבן אבי אציבעה] חיבור שלו המכיל תועלות והמלצות רפואיות ועל כך אמרתי וכתבתי אליו באיגרת: ...

בין הספרים של רשיד אלדין [אבן] אלצור ספר התרופות הנפרדות. את כתיבתו של ספר זה החל כימיו של אלמלך אלמעט'ס ונמשך כשמו ובו עסק באופן יסודי בתרופות הנפרדות. כמו כן הזכיר הרופות שהיה מומחה בהן ובתועלות שלהן, שלא נזכרו אצל הקדמונים. נהג להתלות אליו צייר ואחרו כלי ציור שונים ומגוונים. רשיד אלדין אבן אלצור נהג ללכת אל המקומות שבהם נמצאו הצמחים, דוגמת הר הלבנון ומקומות שכל אחד מהם נתייחד בצמחים מסוימים, להתבונן בצמחים, לבחון אותם ולהראותם

בלונט 1951:

Blunt, W., 1951, *The Art of Botanical Illustration*, New York and London.

ג'ארין 1970:

Jadon, S., 1970, "The Physicians of Syria during the Reign of Salah Al-Din 570-589 A. H. 1174-1193 A. D.", *Journal of the History of Medicine and Allied Sciences*, 25, pp. 323-340.

גונטר 1959:

Gunther, R.T., 1959, *The Greek Herbal of Dioscorides*, New York.

גרינברג 1996:

Greenberg, S.J., 1996, *A Shelflist of Islamic Medical Manuscripts at the National Library of Medicine*, Maryland.

דוד 1927:

Dussaud, R., 1927, *Topographie Historique de la Syrie antique et Medievale*, Paris.

דינסמור ודלמן 1911:

Dinsmore, J.E. and Dalman, G., 1911, "Die Pflanzen Palästinas", *ZDPV*, 34, pp. 1-38, 147-172, 185-241.

דמשקי 1923:

אלדמשקי, שמש אלדן אלנצארי, 1923, נחבא אלדור פי ענאיב אלבר ואלכה, מהדורת ה'תרט"ו, ועבר אלפתאח 1977:

W.D. Hutteroth and K. Abdulfattah, *Historical Geography of Palestine, Transjordan and Southern Syria in the Late 16th Century*, Erlangen 1977, p. 197

המפריץ 1977:

Humphreys, R.S., 1977, *From Saladin to the Mongols*, New York.

הרמב"ם תש"ב:

משה בן-מימון, תש"ב, סמי המות הרפואות כנגד, מהדורת ד' מונטנר, ירושלים.

הרמב"ם 1940:

Meyerhof, M., "Un Glossaire de Matière Médicale composé par Maimonide", *Mémoires Prsents L'Institut d'Egypte*, 41.

הרי ודופק 1994:

Zohary D., and Hopf M., *Domestication of Plants in the Old World*, Oxford.

המארנה 1974:

Hamarnah S.K., 1974 *The Physician, Therapist and Surgeon — Ibn al-Quff (1233-1286)*, Cairo.

טל תשמ"א:

טל, פ', תשמ"א, צמחי-מרפא, הל אביב.

לב 2000:

לב, א', 2000, "הגליל, החרמון והר הלכנון כמקור לחומרי מרפא מוצא אגודני כימי הביניים", אופקים בגיאוגרפיה, 53, עמ' 113-127.

לב תשס"ב:

לב, א', תשס"ב, סממי המרפא של ארץ-ישראל וסביבותיה כימי הביניים, הל אביב.

לקרק 1971:

Leclerc, L., 1971, *Histoire de la médecine arabe*, New York.

מאייורוק וסובחי 1932-1940:

Meyerhof, M. and Sobhy, G.P., 1932-1940, *The Abridged Version of "The Book of Simple Drugs", of Ahmad Ibn Muhammad Al-Ghaffiqi by Gregorius Abul-Farag (Barhebraeus)*, I-IV, Cairo.

מוטריד 1970:

Mouterde, P., 1970, *Nouvelle Flora du Liban et de la Syrie*, II, Beyrouth.

מקרי (בלא ציון האריך):

אלמקרי, נפח אלטיב, ביירות.

סכט אבן ג'ור 1907:

סכט אבן אלג'ור, 1907, מראת אלמאן פי האריך אלעיאן (מהדורת J.R. Jawett), שיקגו.

סלמי 2004:

Leiser G., and al-Khaledy, N., 2004, *Questions and Answers for Physicians — A Medieval Arabic Study Manual by 'Abd al-'Aziz al-Salamī*, Leiden.

עיסא 1930:

Issa Bey, A., 1930, *Dictionnaire des Noms des Plantes*, Cairo.

עמר תשנ"ד:

עמר, ד', תשנ"ד, "אבו אלעבאס אלנבאחי — עשבנאי אנלוסי בארץ-ישראל האיכות", אריאל, 100-101, עמ' 235-239.

עמר תשנ"ה:

עמר, ד', תשנ"ה, "אבן אל-ביטאר חוקר צמחי אש-שאם", קתורה, 76, עמ' 67-94.

עמר תשנ"ו-תשנ"ז:

עמר, ז', תשנ"ו-תשנ"ז, "ייצוא התרופה מארץ-ישראל ושימושיו כימי-ביניים", קודות, יב, עמ' טז-כח.

עמר תשנ"ט:

עמר, ד', תשנ"ט, "הרפואה בירושלים בתקופה האיכות", הרפואה, 136, עמ' 742-746.

עמר 2002:

Amat, Z., 2002, *The History of Medicine in Jerusalem*, Oxford.

עמר וסרי, תשס"ד:

עמר, ד' וסרי, "תשס"ד, ארץ-ישראל וסוריה על-פי תיאורו של אלחמי — רופא ירושלמי בן המאה העשירית, רמת-גן.

עמר וסרי, תשס"ה:

עמר, ד' וסרי, "תשס"ה, "שקיעים של מסורת לשון עברית במלון החורפות של אלודרסי", לשוננו, סו, עמ' 179-194.

פראור תשל"א:

פראור, י', תשל"א, תולדות ממלכת הצלבנים בארץ-ישראל, ב, ירושלים.

קליין-פרינקה 1996 :
Klein-Franke, F. "Health and Healing in Medieval Muslim Palestine", *Health and Disease in the Holy Land*, M. Waserman and S.S. Kottek (eds.), Lewiston, Queenston and Lampeter, pp. 103–134.

ריצ'רדס 1994 :
Richards, D.S., 1994, "Saladin's Hospital in Jerusalem: Its Foundation and Some Later Archival Material", in: K. Athamina and R. Heacock (eds.), *The Frankish Wars and Their Influence on Palestine*, Birzeit, pp. 70–83.